

Tussen slachtoffer en dader: de problematiek van vergeving in een post-christelijke cultuur

INLEIDING

Sinds jaar en dag kan men in Amsterdam wel eens een tram zien rijden met op de display aan de voorkant de tekst 'Sorry! geen dienst'. Het 'sorry' in deze mededeling heeft mij altijd verbaasd. Niemand zal vreemd vinden dat nu en dan een tram buiten de dienstregeling om de stad door moet rijden om bijvoorbeeld de remise te bereiken. Geen mens zal het het vervoersbedrijf kwalijk nemen dat een tram buiten dienst de halte voorbij reed waar hij of zij stond te wachten. Van de kant van het vervoersbedrijf zal er vermoedelijk ook niet echt sprake zijn van een reëel besef van tekortkoming. Het 'sorry' is hooguit een aardige geste naar het publiek, maar een oprechte erkenning van een schuldige nalatigheid hoeft men er niet in te zien. Er is immers ook geen sprake van een schuldige nalatigheid, er is geen fout gemaakt. Maar waarom dan toch dat 'sorry', een woord dat vaak gebruikt wordt bij wijze van een schuldbekentenis *light*? Vroeger volstond de zakelijke en voor iedereen duidelijke mededeling 'geen dienst'. Voorziet de directie nu misschien een teleurgestelde of geërgerde reactie van het wachtende publiek bij de halte en wil zij het mogelijk misnoegen wegnemen? Is dat 'sorry' een teken van een *menselijk* gezicht dat het verder anonieme vervoersbedrijf wil tonen aan het publiek, een aanwijzing dat het 'begrip' heeft voor de persoonlijke gevoelens van zijn klanten?

Het 'sorry' op de tram wijst erop dat de publieke ruimte meer en meer gepersonaliseerd raakt. Er spreekt de er-

kenning uit van de ander als een wezen met gevoelens en belangen, dus een wezen dat zich mogelijkwijs tekortgedaan voelt en als gevolg van publiek handelen (bestuur, politiek, publieke organisaties, enzovoort) pijn en krenking kan ervaren. Menselijke individuen zijn altijd potentieel 'slachtoffer' en moeten blijkbaar ook als zodanig erkend en gezien worden. Het 'sorry' in de publieke sfeer is slachtoffer-georiënteerd, niet per se een erkenning van schuld van de kant van de dader die verantwoordelijkheid wil nemen voor zijn fouten.

Sorry, excuses, *I beg your pardon*, vergeef me... al deze performatieve woorden zijn qua betekenis verwant maar verschillen qua kracht en zwaarte. Het vervoersbedrijf zal niet snel de tekst 'Vergeef ons, deze tram heeft geen dienst' op een tram plaatsen. Van vergeving wordt meestal gesproken in de context van persoonlijke relaties of bij vormen van menselijke verbondenheid die meer dan louter zakelijk-contractueel van karakter zijn en die verstoord kunnen raken door geweld en onrecht. Men verwacht het bijvoorbeeld waar sprake is van een door overspel verstoorde verhouding tussen twee partners. De een vraagt de ander om vergeving voor wat hij of zij gedaan heeft. Wat dan gevraagd wordt is niet om de misstap te vergeten, maar om het 'toedekken' ervan omwille van het herstel van de relatie. Wil het 'vergeef me' hier acceptabel zijn, dan is op zijn minst noodzakelijk dat het uitgesproken wordt op een oprechte en onvoorwaardelijke wijze; er moet sprake zijn van oprecht berouw en serieuze wil om het weer goed te maken zonder enige reserve. Het kan niet zomaar met het gemak van een eenvoudig 'sorry' uitgesproken worden. Het 'vergeef me' klinkt vals wanneer de overspelige echtgenoot ondertussen alweer een afspraakje heeft gemaakt met zijn vriendin.

Het gemeenschappelijke aan al deze qua gewicht zo verschillende noties lijkt op het eerste gezicht te bestaan in een gerichtheid op de persoonlijke, innerlijke dimensie van menselijke verhoudingen. Je moet bij wijze van spre-

ken de ander aankijken. Vergeving betreft persoonlijke verhoudingen tussen mensen (of maakt ze persoonlijk). In deze zin gaat het ook om iets dat, strikt genomen, buiten rechtsverhoudingen ligt, althans buiten de reikwijdte van het recht. Het recht reguleert de uiterlijke handelingen van mensen, niet hun gedachten, verlangens en gevoelens; het recht depersonaliseert in zekere zin en beschouwt de handeling in het licht van de algemene wetsregel.

Wel is er opvallenderwijs sprake van een toenemende aandacht in de rechtspraak voor slachtoffers van strafbare feiten en voor de nabestaanden van slachtoffers. De aandacht voor het slachtoffer in de praktijk van de rechtspraak is iets nieuws. Het overheidsbeleid is sinds kort erop gericht om de positie van de slachtoffers in het strafproces te versterken door hun specifieke rechten toe te kennen (spreekrecht, informatierecht, enzovoort).¹ Ook hier speelt een 'personalisering' van de publieke ruimte een rol. De toenemende sensibiliteit voor het slachtoffer van misdrijven en de behoefte om het slachtoffer 'recht te doen' leidt tot nieuwe regelgeving en aanpassing van de gangbare juridische praktijk, waarbij zelfs ruimte kan ontstaan voor zoiets als 'vergeving'.

Vergeving is het moeilijkste wat er is, zegt men. De persoon die vergeeft moet zijn woede en wraakzucht overwinnen; als slachtoffer van aangedaan onrecht wil hij primair wraak en genoegdoening, hij wil het de dader betaald zetten, de verhoudingen herstellen door de ander met gelijke munt terug te betalen. Maar de verhoudingen worden hier meestal niet beter van. Het recht wil deze eis van genoegdoening van de gekrenkte wil van het slachtoffer dempen en reguleren door het onpersoonlijk te maken en de 'gelijke munt' te binden aan een objectieve strafmaat. De drang, of de bereidheid, tot vergeving komt uit iets anders voort; hij veronderstelt een op het eerste gezicht raadselachtig gebeuren van het slachtoffer dat zichzelf, zijn slachtofferschap en zijn identificatie ermee, overwint en achter zich laat. Vergeving heeft te maken met innerlijke transforma-

tie van het slachtoffer dat in plaats van wraakzucht kiest voor herstel van een in onderlinge verbondenheid beleefde oriëntatie op het goede. Dat is, om te beginnen, nog maar een intuïtie, een idee die richting geeft aan de verkenning die hier volgt van het begrip ‘vergeving’, van de aard en mogelijkheid ervan, en dan in het bijzonder onder de condities van een post-christelijke samenleving.²

VERGEVING EN NEW AGE: HET GEVAL VAN
RONALD JAN HEIJN

Is verggeving een christelijk begrip? Veel mensen horen in het woord ‘vergeving’ of ‘vergiffenis’ een onmiskenbare religieuze ondertoon. Zowel Van Tongeren (2008) als Margalit (2006) wijst op de religieuze, in het bijzonder de joodse en christelijke, wortels van het begrip ‘vergeving’. Christenen hebben gewoonlijk verggeving hoog in het vaandel staan. Een christen moet in staat zijn tot verggeving, dat is een religieuze opdracht. Maar wat zou het kunnen betekenen dat ‘vergeving’ een religieus of christelijk begrip is? Dat alleen een God vergeeft? Of meer specifiek: dat goddelijke verggeving gebeurt in de vorm van een plaatsvervangend lijden? Ligt verggeving besloten in het heilswerk van Christus, die ‘voor onze zonden’ gestorven is? Verggeving is hier, in het christendom, in ieder geval een gave, een genadegave die herstel, vernieuwing, verzoening mogelijk maakt. De ‘vergeving van zonden’ maakt deel uit van de christelijke geloofsbelijdenis en wordt daarin verbonden met de heilzame presentie van de Geest onder mensen: ‘Ik geloof de verggeving van de zonden’, zo staat het in de geloofsbelijdenis. Zo begrepen is het een geloofswerkelijkheid, niet direct zichtbaar, niet iets dat aan te wijzen is in de verschijnende zichtbaarheid van het menselijk bestaan.

Verggeving in een meer algemene en misschien ook wel post-christelijke zin betreft vooral de relatie tussen mensen onderling. De ander die mij door zijn daden leed heeft bezorgd, mij onrecht heeft aangedaan..., kan ik de ander

vergeven om zo de breuk die tussen ons ontstaan is te herstellen en mezelf in een hernieuwd vertrouwen te hervinden? Als gevolg van de daden van de ander ben ik slachtoffer, ervaar ik krenking, pijn, schade, soms onherstelbaar, niet meer goed te maken. Wat betekent dan vergeving? De krenking die ik voel vraagt om wraak of genoegdoening: de ander moet betalen. Het slachtoffer is schuldeiser. Dan treedt het recht op, maakt van het misdrijf een publieke zaak. Het neemt de schuld over, maakt er een te vereffenen schuld van en beslecht zo het conflict op het niveau van de gemeenschap.

Het recht lijkt vergeving niet nodig te hebben. Vergeving ligt buiten zijn machtsbereik. Vergeving heeft te maken met een innerlijke houding, een soevereine geste die uit je hart komt en waar het recht niets te zoeken heeft. Er kan misschien compensatie geboden worden, maar ‘vergeving’...?

De mogelijkheid van vergeving lijkt op de een of andere manier bemoeilijkt te worden door de conditie van slachtoffer-zijn. Het lijkt evident dat alleen het slachtoffer kan vergeven. Maar hoe kan ik (ver)geven als mij (alles) ontnomen is? Een actueel voorbeeld is de zaak van het vermoorde meisje Marianne Vaatstra. Eindelijk, na vele jaren van onzekerheid, is dan toch de moordenaar gevonden en opgepakt. Aan de vader werd door een journalist de vraag voorgelegd of hij de moordenaar van zijn dochter – die nu bekend staat als Jasper S. – kan vergeven. Vergeving blijkt voor hem ondenkbaar te zijn. Voor hem, zo maakt hij duidelijk, kan geen straf hoog genoeg zijn. Het dierbaarste wat hij had is hem op een gruwelijke manier afgenomen; en met dat verlies kan en wil hij zich niet verzoenen. Dat de vader iedere gedachte aan vergeving afwijst is goed te begrijpen. Men kan zich afvragen wat ‘vergeving’ hier überhaupt zou kunnen betekenen. De gruwelijkheid van de daad maakt elk spreken over vergeving van de dader voorbarig en buiten de orde. Tegelijk moeten de woede en de wraakzucht die de vader in de greep houden op de een

of andere manier overwonnen worden. Het moet 'slijten', zegt men dan.

Als dit voorbeeld iets duidelijk maakt is het wel dat vergeving zich moeilijk verhoudt met het slachtofferschap, vooral wanneer het slachtofferschap bestaat in het verlies of de schending van een ander met wie men ten diepste verbonden is. De vader is slachtoffer, niet door wat hem rechtstreeks is aangedaan, maar door het verlies van zijn dochter, het primaire slachtoffer. Alleen het slachtoffer kan vergeven. Maar het 'secundaire' slachtoffer is zodanig gebonden aan de herinnering aan het leed van het 'primaire' slachtoffer, dat het niet vrij is om te vergeven; het kan het niet zelf doen omdat het niet beschikt over zijn slachtofferschap. De act van vergeving overstijgt in bepaalde zin het slachtofferschap, en dat lijkt nu juist hier niet mogelijk te zijn omdat de vader de pijn, veroorzaakt door het verlies van zijn dochter, niet kan en wil te boven komen. Vergeving veronderstelt een innerlijke transformatie, een te boven komen van het slachtofferschap. Maar een innerlijke transformatie, een verandering van de geestestoestand, is niet altijd vrijwillig. De vader is hier om zo te zeggen 'ge-gijzeld' door de herinnering aan zijn vermoorde dochter. Daarom kan vergeving, althans in bepaalde gevallen, niet een vrijwillige beslissing zijn.³

Ik wil nog een ander voorbeeld noemen, ook een zeer ernstig misdrijf met de dood als gevolg, waarin wel sprake is geweest van een vrijwillige daad van 'vergeving', hoewel misschien op een manier die niet helemaal onprobleematisch is. Het gaat hier om de ontvoering van en de moord op Gerrit Jan Heijn in 1987, een zaak die indertijd veel publieke belangstelling kreeg vanwege de bekendheid van de familie Heijn, maar ook vanwege de dramatische oproep op televisie van de vrouw van Gerrit Jan Heijn aan de ontvoerder om haar man vrij te laten. Het losgeld was betaald, maar de ontvoerde Heijn kwam niet terug en de ontvoerder liet niets meer van zich horen. In het jaar daarop werd de ontvoerder gepakt en veroordeeld tot een gevangenis-

straf. Het bleek dat hij – Ferdi E. – Heijn kort na de ontvoering al gedood had en ergens in de bossen had begraven. De zoon van Gerrit Jan Heijn, Ronald Jan Heijn, bekend als oprichter van het spiritueel centrum Oibibio te Amsterdam, heeft later contact gezocht met de moordenaar van zijn vader en hem uiteindelijk ook naar eigen zeggen kunnen vergeven. Aan de vergeving gingen vele uren van intensieve gesprekken vooraf. In detail vertelde Ferdi E. wat er voorgevallen was en wat hem tot de daad gedreven had. Deze gesprekken hebben blijkbaar een zuiverende werking gehad; ze gaven de dader de gelegenheid oprecht berouw te tonen en de zoon van het slachtoffer de mogelijkheid om zich het verleden toe te eigenen op basis van een met de dader gedeeld verhaal van het gebeurde.⁴ De zoon van het slachtoffer, zelf slachtoffer door het verlies van zijn vader, vergeeft de dader en erkent hem als mens die meer is dan de afschuwelijke daad die hij begaan heeft. Na de dood van Ferdi E. in 2009 ten gevolge van een ongeluk schrijft Ronald Jan Heijn een open brief aan hem die gepubliceerd wordt in *HP/De Tijd*:

Lieve Ferdi,

Hopelijk maak je het goed. Jouw advocaat Wim Anker zei eens: ‘Hij heeft een afschuwelijke daad begaan, maar het is geen afschuwelijk mens.’ Daar ben ik het mee eens. Dat wist en voelde ik al voordat ik je sprak. We hebben ooit vier uur met elkaar gesproken, en dat was een goed gesprek. Natuurlijk waren er moeilijke momenten. Voor jou, toen jij je berouw betoonde, en voor ons beiden, toen je de laatste minuten van mijn vader beschreef. En er was de vergeving, en ook humor, van beide kanten. [...].⁵

Uit deze brief spreekt een geest van vergeving en verzoening. Ferdi E. heeft een afschuwelijke daad begaan, maar tegelijk was hij ook ‘slachtoffer van onze verrotte maatschappij’. Hij was bevangen door ‘hebzucht, jaloezie en egoïsme’. Maar gelukkig staat de *Nieuwe Tijd* op het punt

van aanbreken. Mensen zullen gaan inzien dat de werkelijkheid veel ruimer is, en dat we allemaal onderdeel zijn van één kosmische familie, dat we één zijn en verbonden met elkaar.

Het *New Age*-gedachtegoed van Ronald Jan Heijn motiveerde hem blijkbaar tot een daad van vergeving, voortkomend uit een houding van liefdevolle goedheid. Deze wereld van verdeeldheid, afgescheidenheid, van conflict en geweld, moet te boven gekomen worden en zal overwonnen worden in het nieuwe tijdperk van universele harmonie en vrede. De dader, die iets afschuwelijks gedaan heeft, is tegelijk ook slachtoffer van de ‘verrotte maatschappij’. We worden tot onze daden aangezet door de invloeden en krachten van onze omgeving die op ons inwerken. Het inzicht dat dader en slachtoffer in hetzelfde schuitje zitten (‘dat we allen in hetzelfde proces zitten’), dat zij beiden hun levensroute moeten afleggen, kan een gevoel van erbarmen teweegbrengen, een perspectiefverandering die je in staat stelt de particuliere gebeurtenissen van iemands leven op te nemen en te ervaren in het licht van de ‘alles rechtzettende eeuwigheid’.

Ferdi E.’s daad was vreselijk, maar E. zelf was niet vreselijk; hij verdiende liefde, aldus Ronald Jan Heijn. Zijn houding van vergevingsgezindheid roept bij velen bewondering op maar ook scepsis. Emotionele verhalen over vergeving en verzoening gaan er grif in bij het grote publiek, bepaalde religieuze tv-programma’s zijn er dol op, maar tegelijk roepen ze ook gemengde gevoelens op. Je moet oppassen dat vergeving, zeker waar ze voorwerp wordt van openbaar getuigenis, geen kitsch wordt.⁶ Wanneer wordt vergeving kitsch? Waarin bestaat kitschvergeving?

Het is niet gemakkelijk aan te geven waarin precies het gevaar bestaat van kitschvergeving. Er kan sprake zijn van ‘goedkope’ vergeving, vergeving die te snel wordt geschonken. Vergeving heeft tijd nodig, en mag niet – te snel, te gemakkelijk – voorbij gaan aan de ernst van het misdrijf en de diepte van het berokkende leed. De genereuze bewe-

ging van vergeving moet als het ware een drempel passeren, moet zich verstaan met een innerlijk 'nee' dat zich de ernst van het kwaad realiseert. Of misschien is die drempel niet echt te passeren, en wordt dat niet gezien door mensen die zo vervuld raken van hun eigen vergevingsgezindheid dat ze over die drempel heen stappen. Dan dreigt vergeving een pose te worden, iets dat vooral een sentiment is, een zich vervuld weten van een alles vergevende liefde. Er bestaat zo iets als een sentimentalisering van vergeving, vergeving als sentiment, die zich onvoldoende haar eigen onmogelijkheid realiseert.⁷

VERGEVING IN DE FILM *DEAD MAN WALKING* (1995)

Is vergeving een christelijk begrip? En wat wil dat dan zeggen? Hierboven hebben we een gestalte van vergeving, van spreken over vergeving, gezien die geïnspireerd was vanuit het gedachtegoed van *New Age*. Deze vergeving roept vragen op. Dreigt vergeving niet kitsch te worden? Dat risico van kitsch heeft te maken met het zich onvoldoende realiseren van de aan vergeving eigen onmogelijkheid. Iemand het kwaad dat hij gedaan heeft vergeven, dat is niet iets dat mensen zo uit zichzelf vermogen te doen. Een christelijke echo in de cultuur kan hen wel ertoe aanzetten de ander te vergeven, als iets dat men zou moeten doen en wat ook mooi en grootmoedig is om te doen. Maar wat als mensen dat strikt genomen niet kunnen doen: de dader zijn misdaad vergeven? Het christendom verbindt de mogelijkheid van vergeving met het begrip 'genade', nog aanwezig in het juridische begrip '*gratie*'. Begrepen in termen van genade berust vergeving niet in een *vermogen* van ons, tenzij dat vermogen door genade hersteld of 'gereanimeerd' wordt als kracht tot het goede. In de christelijke ervaring van genade staat de innerlijke transformatie centraal van slachtofferschap tot (vrij) daderschap, een positie die bestaat in een hersteld vermogen tot het goede.

Deze gedachte van de innerlijke transformatie wil ik nu uitwerken en illustreren aan de hand van de film *Dead Man Walking*, een film die op een bepaalde manier vergeving – als onzichtbare geloofswerkelijkheid – zichtbaar maakt, althans de aanwezigheid ervan suggereert via de zichtbare persoonlijke transformatie. De film is goed onthaald en heeft zeer lovende kritieken gekregen. Maar tegelijkertijd ligt ook in deze film het gevaar van een zekere sentimentaliteit op de loer: een moordenaar die op het laatst, in de gevangenis op *death row*, zich overgeeft aan Gods vergevende liefde. Er is één aspect in deze film dat ik hier in het bijzonder wil bespreken omdat het iets duidelijk kan maken over de mogelijkheid van vergeving, en dat is de transformatie die de hoofdpersoon in zijn zelfervaring ondergaat van slachtoffer tot dader.⁸

Dead Man Walking is een film uit 1995, gebaseerd op het boek met dezelfde titel. De film vertelt het verhaal van zuster Helen Prejean, die de ter dood veroordeelde Matthew Poncelet komt opzoeken in de gevangenis en hem in gesprekken voorbereidt op zijn aanstaande executie. Poncelet is ter dood veroordeeld voor de dubbele moord op de tieners Walter Delacroix en Hope Percy, waarbij het meisje tevens meervoudig is verkracht. In de gesprekken met Prejean ontkent Poncelet aanvankelijk dat hij het meisje heeft verkracht en vermoord. Hij legt de hoofdschuld bij zijn partner, zelf zou hij slechts ‘medeplichtig’ geweest zijn. De man is veroordeeld voor een afschuwelijk misdrijf. Maar zelf wil hij zijn aandeel aan dat misdrijf niet onder ogen zien. Hij minimaliseert zijn schuld. Hij ziet zichzelf vooral als slachtoffer, slachtoffer van een liefdeloze jeugd die hem op het slechte pad deed belanden, slachtoffer van verkeerde vrienden, van de omstandigheden, kortom van factoren die alle buiten hem liggen en die hem vervullen van gevoelens van wrok, haat, woede. Hij is door de wereldse rechter ter dood veroordeeld, maar met de dood voor ogen wacht hem ook een ander oordeel. Achter zijn wrok en haat gaat een diepe angst schuil voor dit andere oordeel,

dat de waarheid van zijn leven aan het licht zal brengen. Dit ‘theologisch’ moment dringt zich aan de kijker op door de manier waarop hij zijn naderende dood verwacht, met een diepe angst voor wat dan aan het licht komt.

In hun gesprekken moedigt Prejean Poncelet aan om vóór zijn sterven de volledige waarheid te vertellen om zo met zichzelf in het reine te komen. Stukje bij beetje, met veel moeite, bekent hij meer over zijn aandeel in de moorden totdat hij vlak voor zijn terechtstelling erkent dat hij Delacroix eigenhandig heeft neergeschoten en ook dat hij Percy verkrachtte. Wat we zien is dus een soort *confessio*, een belijden van schuld en daarmee het belijden van het ouderschap (voor zichzelf en voor God). Het belijden van het (foute) ouderschap (‘ik heb gezondigd’) is de opmaat van een herstel van het (goede) ouderschap, bestaande in een vrije verhouding tot het goede. Dat deze man, die vreselijke misdaden op zijn geweten heeft, vlak voor zijn terechtstelling ‘vergeven’ wordt, die mogelijkheid wordt in de film gesuggereerd. In ieder geval is er sprake van berouw, van belijden, van boetedoening.

Aan het eind van de film ziet de oplettende kijker een symbolisch detail dat de kern van de film lijkt te raken. Het moment van de daadwerkelijke executie is eindelijk gekomen. De veroordeelde wordt uit zijn cel via een gang naar de plaats van executie geleid. Zijn komst wordt aangekondigd met de woorden ‘dead man walking’, en dan zie je hem verschijnen, geboeid met kettingen om armen en enkels en met een luier om. Die luier is natuurlijk bedoeld om de inhoud van de blaas op te vangen wanneer de sluitspier zich ontspant op het moment dat de dood intreedt. Maar tegelijkertijd heeft de luier in de film de symbolische betekenis van geboorte en nieuw leven. De dood is tegelijk, op een dieper niveau, de geboorte tot een nieuw leven in Gods glorie. Dat is de theologische werkelijkheid van vergeving en verzoening.

Wij zijn geïnteresseerd in de christelijke genealogie van vergeving. Heeft de praktijk van vergeving een christelijke herkomst en signatuur? En wat betekent dit voor de mogelijkheid van vergeving in een post-christelijke situatie? In de christelijke traditie speelt vergeving zich af in een tweevoudige relatie, ten eerste binnen de relatie van mens en God en ten tweede binnen de relaties van mensen onderling: ‘Vergeef ons onze schuld zoals wij ook anderen hun schuld vergeven’ (Onzevader). De intermenselijke vergeving heeft haar voorbeeld en grond in de goddelijke vergeving; en tevens vraagt de vergeving van Godswege om doorwerking in intermenselijke verhoudingen.⁹ Vergeving is, vanuit christelijk oogpunt, primair iets dat God doet, een daad van goddelijke genade waardoor de berouwvolle zondaar genezen en hersteld wordt in het levensverband van Gods liefde. Wat gebeurt er met vergeving als deze verticale lijn van de genade wegvalt en vergeving uitsluitend als een intermenselijk gebeuren wordt begrepen?¹⁰

Voor de verkenning van de christelijke signatuur van vergeving nemen we Augustinus als gids en leidraad. In heel zijn werk onderstreept Augustinus de essentiële betekenis van een berouwvol hart en het belijden van schuld (*confessio*) als voorwaarde van vergeving.¹¹ In de *Confessiones* schrijft hij in dit verband over een inzicht dat hij zich met moeite en inspanning heeft moeten eigen maken, het inzicht namelijk dat het (morele) kwaad iets is dat ‘ik’ doe, door mijn wil, en niets iets dat mij overkomt; en dat het daarom essentieel is om de eigen schuld te belijden. Het kwaad is niet iets dat jou van buitenaf bedreigt, aantast, besmet, maar in de eerste plaats is het iets van de eigen wil.¹² Dit inzicht in het karakter van het kwaad is belangrijk geweest voor Augustinus’ uiteindelijke veroordeling van het manicheïsme.

Augustinus’ jarenlange betrokkenheid als toevoorder bij de manicheeërs vindt haar oorsprong in zijn worste-

ling met het probleem van het kwaad. Het kwaad doortrekt en bepaalt de menselijke bestaanservaring, het is het negatieve, waaraan de mens onderhevig is, tegen zijn wil in, en waarin hij op allerlei manieren verstrikt raakt. Hij wil het niet, en toch doet hij het en raakt het door zijn handelen verbreed. Vanwaar het kwaad? Het manicheïsme antwoordt op deze vraag met een radicaal dualisme. Er bestaan twee aan elkaar tegengestelde principes van goed en kwaad. Het goede wordt voorgesteld als de sfeer van het licht; en het kwaad staat daar tegenover, als macht die verbonden is met de materie en de duisternis. De zichtbare kosmos is nu het strijdtoneel van het conflict tussen goed en kwaad. Fragmenten van het Lichtwezen zijn gevangen geraakt in de duistere wereld van het kwaad. Ook de ziel van de mens is een deel van de goddelijke lichtsubstantie, verstrikt geraakt in de lichamelijke wereld, en heeft daar het zicht op zichzelf en haar oorsprong verloren. Het manicheïsme belooft de naar verlossing verlangende mens *gnosis*, kennis betreffende de aard en oorsprong van de ziel; het stelt zijn aanhangers in staat zich via strenge ascese los te maken uit de materiële wereld en mee te werken aan het kosmisch verlossingsproces waardoor de gevangen lichtdeeltjes teruggevoerd worden naar het goddelijke domein van het licht.

Augustinus beschrijft in de *Confessiones* zijn ervaring met de manicheeërs in termen van hoogmoed, hovaardij, opgeblazenheid. Dat zal niet bedoeld zijn als een concrete psychologische karakterisering van de mensen die hij bij de manicheeërs ontmoette, maar het typeert hun fundamentele levenshouding in contrast met de christelijke houding van nederigheid, ootmoed en een berouwvol hart. Hoogmoed is voor Augustinus de grondvorm van het morele kwaad, van de zonde die bestaat in een zich losmaken van God als levensbron en grondslag van het bestaan door behagen te scheppen in zichzelf, in het eigen kunnen. Hoogmoed of hovaardij bestaat voor Augustinus in een specifieke geestelijke beweging waarmee de mens zich afkeert

van God en in zichzelf, vergeefs, zijn grondslag zoekt, en de innerlijke leegheid zoekt te verhullen met opgeblazen eigenwaan. Deze houding van hoogmoed staat in scherp contrast met de beweging van ‘nederige vroomheid’ waarlangs God te benaderen is volgens het voorbeeld van Gods eigen afdaling in de menswording.¹³ God weerstaat de hovaardigen, maar nadert tot de ‘vermorzelden van hart’. In de hoogmoed gaat het om een gezindheid die de ware weg naar het heil miskent en daardoor misloopt omdat men meent ‘zijn eigen licht’ te zijn. De ‘hovaardigen’ verheffen zich op eigen kracht tot God en gaan voorbij aan de noodzaak ‘genezen’ te worden. De kern van de ‘hovaardij’ die Augustinus de manicheeërs verwijt en die hij ook in zichzelf heeft ervaren, bestaat in de overtuiging dat de ziel in haar wezen goddelijk is: ‘Wat is er hovaardiger dan wat ik deed: in een wonderlijke verdwazing pretenderen dat ik in mijn wezen was wat gij zijt.’¹⁴ Volgens de manicheeërs is de ziel immers van dezelfde substantie als God, een stukje zuiver licht dat verstrikt geraakt is in de materie van het lichaam. Dit betekent dat het kwaad extern is en dat de mens primair slachtoffer is van het kwaad dat hem in de zuiverheid van zijn goddelijke zelf bedreigt.

De opvatting dat het kwaad ons in zekere zin overkomt en niet ‘onze eigen schuld’ is, blijft Augustinus aanhangen tot op het laatst van zijn manicheïsche periode, toen hij wat de rest betreft al lang door grondige twijfel bevangen was:

Ik was namelijk nog altijd van mening dat niet wij het zijn die zondigen, maar dat de zonde in ons bedreven wordt door ik weet niet wat voor ander wezen; mijn hoogmoed vond er genoeg in, vrij van schuld te zijn en wanneer ik iets kwaads had gedaan, niet te belijden dat ik het had gedaan en aldus te verkrijgen dat gij mijn ziel gezond maakte, omdat ze tegen u gezondigd had; neen, ik vond het aantrekkelijk mijzelf te verontschuldigen en weet ik wat voor ander iets te beschuldigen, iets dat met mij verbonden was zonder dat ik het was. In werkelijkheid was ik het, hele-

maal, en had mijn onvroomheid mij tegen mezelf verdeeld en was die zonde juist ongeneeslijker, doordat ik meende geen zondaar te zijn, en was het een verfoeilijke boosheid dat ik liever u, almachtige God, in mij verslagen wilde zien tot mijn onheil dan dat ik mij door u wilde laten verslaan tot mijn heil.¹⁵

Deze passage uit de *Confessiones* acht ik van cruciaal belang voor het begrip van vergeving. Augustinus begreep zichzelf gedurende zijn manicheïsche periode eerder als slachtoffer dan als dader van het kwaad. Niet wij zijn het die zondigen, maar de zonde werd in ons bedreven. Dus je distantieert je er innerlijk van, de daad is in zekere zin van een ander. Deze vorm van innerlijke verontschuldiging van het kwaad was aantrekkelijk, aldus Augustinus; je positief zelfbeeld blijft intact, je hoeft niet kwaad op jezelf te worden vanwege die slechte daden, want er was iets anders dat door middel van jou gezondigd had.¹⁶ Je eigendunk blijft dus onaangetast, je hoeft niet door de knieën, maar dat betekent ook dat de ziel niet genezen kan worden omdat ze immers haar kwaad niet belijdt. Het kwaad woekert voort.

VERGEVING ALS THERAPIE

We hebben hierboven twee voorbeelden van vergeving besproken: Ronald Jan Heijn, die de moordenaar van zijn vader vergeeft vanuit een door *New Age* geïnspireerde houding van erbarmen en liefde, en de film *Dead Man Walking*, waarin de hoofdpersoon een proces van berouw (*contritio*) en erkenning van schuld (*confessio*) doormaakt, dat de weg vrijmaakt voor een herstelde relatie met God. In het ene geval zien we vergeving op het horizontale vlak van intermenselijke relaties, in het andere geval is er vergeving, of althans vermoeden we vergeving, in de verticale relatie van mens tot God. Wat er in *Dead Man Walking* gebeurt, is heel goed te begrijpen vanuit de christelijke traditie waar Augustinus in staat: wil er sprake kunnen zijn van vergeving,

dan moet je eerst belijden dat je kwaad hebt gedaan, daarover berouw tonen, en straf of boetedoening ondergaan, kortom een moreel transformatieproces doormaken van slachtoffer naar dader. De neiging om jezelf als slachtoffer te zien en daarin te blijven hangen moet overwonnen worden. Het aspect van het belijden, het openlijk erkennen van 'ik heb gezondigd', is voor Augustinus het cruciale punt, dat bij de hoogmoedige manicheeërs ontbrak.

Het geval van Ronald Jan Heijn vertoont een opvallende gelijkenis met het manicheïsme. Hij ziet in Ferdi E. een 'slachtoffer van onze verrotte maatschappij', iemand die bevangen was door 'hebzucht, jaloezie en egoïsme' en die door al het negatieve waarin hij verstrikt was geraakt uiteindelijk tot zijn vreselijke daad was gekomen. We herkennen hierin een zeker gnostisch element van de *New Age*-spiritualiteit. Zelf is Heijn al gevorderd op het pad van de bewustwording; hij ziet reeds in dat de werkelijkheid veel ruimer is, dat alles één is, en dat we in het voortgaande proces van reïncarnatie 'alles al geweest zijn: blank, zwart, christen, moslim, moordenaar, slachtoffer'. Maar op deze manier dreigt vergeving kitsch te worden. Vergeving is in de opvatting van Ronald Jan Heijn een allesomvattende liefde die als een deken alle pijn, verdriet en woede absorbeert, maar daarmee ook de verantwoordelijkheid voor het gedane kwaad lijkt te relativieren.

Wat we de *New Age*-vergeving kunnen noemen komt wijd verspreid voor in onze post-christelijke cultuur.¹⁷ Vergeving wordt gepropageerd als onderdeel van een therapeutisch proces van heling. De focus ligt op het slachtoffer dat een trauma heeft opgelopen en vastgeketend blijft aan wat in het verleden gebeurd is, vol wrok, woede en frustratie. Het slachtoffer kan gebaat zijn bij een gesprek met de dader om zo te leren het gebeurde te accepteren, de wens om het verleden te veranderen op te geven, en zo langzamerhand het eigen leven weer in de hand te nemen. Dat is vergeving, begrepen als onderdeel van het herstel en de heling van het slachtoffer. Het gaat erom dat mensen

de kracht hervinden om hun slachtofferschap te kunnen overwinnen en kunnen loskomen van hun negatieve ervaringen. Ook de dader moet met zichzelf in het reine komen. En ook hier is vergeving het antwoord, maar dan in de vorm van ‘zelfvergeving’.

De therapeutische vergeving zoals hierboven besproken roept vragen op. Ze neigt ertoe, zo lijkt het, het kwaad toe te dekken en daarmee te miskennen. Het slachtoffer vergeeft als onderdeel van het eigen helingsproces de dader het kwaad waaronder hij te lijden heeft en dat hem met woede en pijn vervult. Of de dader spijt heeft of berouw toont over zijn misdaden, is dan niet echt van wezenlijk belang. Belangrijker is dat het slachtoffer in staat is de dader ook mede als slachtoffer te zien, die onder invloed van welke krachten dan ook tot het kwaad is gekomen zonder het eigenlijk te willen. Het kwaad wordt op deze wijze ‘geanonimiseerd’; het schuldige kwaad (*malum culpae*) wordt, lijkt het wel, uitgeschakeld of verzacht tot een kwaad dat ook de dader in zekere zin overkwam. In wezen is de therapeutische vergeving *zelfvergeving*, zichzelf het kwaad dat als een last blijft drukken vergeven, dat is: loslaten, om zo weer met zichzelf in het reine te komen. ‘Vergeven’ is dan niet een gave, iets dat je geschonken wordt in een relatie, maar je doet het jezelf aan. Vooral de dader, zo wordt gezegd, moet leren zichzelf te vergeven. Maar er zijn misstappen denkbaar waarbij het psychologisch-therapeutische oogmerk om de dader zover te brengen dat hij zichzelf kan vergeven ongepast en verwerpelijk is. Een vergeving die erin bestaat weer met zichzelf in het reine te komen loopt het risico van een verraad aan het slachtoffer, een miskennis van het werkelijke kwaad omwille van het psychisch lijden aan het kwaad. Vergeving heeft een zekere relevantie in een situatie waarin mensen – individuen of bevolkingsgroepen die met elkaar verbonden blijven – weer met elkaar verder moeten, of weer het leven moeten oppakken, niet in de geest van vergetelheid maar in de geest van vergeving, die een nieuwe gemeenschap-

pelijke wil en een gedeelde verantwoordelijkheid voor de toekomst mogelijk maakt. Maar zij staat of valt bij het vermogen om ‘*peccavi*’ te zeggen: ik heb gezondigd.

LITERATUUR

Augustinus, *De belijdenissen*, vertaald door Gerard Wijdeveld. (oorspr.) Utrecht: De Fontein 1963.

Bert Blans, ‘Incarnatie en de betekenis van nederigheid bij Augustinus’, in: Gido Berns, Frans Maas en Stefan Waanders (red.), *Het lichaam van God. Metamorfozes van de incarnatie in de hedendaagse cultuur*. Budel: Damon 2005, pp. 55-82.

Edith Brugmans, ‘Het spijt me. Over de deugd van de hoop’, in: R. Nauta (red.), *Excuus, pardon, vergeef me, het spijt me. Exercities in de excuuscultuur*. Nijmegen: Valkhof Pers 2001, pp. 79-89.

Edith Brugmans, ‘Morele sensibiliteit en katholiek denken’, in: Idem (red.), *Cultuurfilosofie. Katholieke, reformatorische, humanistische, islamitische en joodse reflecties over onze cultuur*. Budel: Damon 2002, pp. 675-706.

Jacques Derrida, ‘On Forgiveness’, in: Idem, *On Cosmopolitanism and Forgiveness*. Londen: Routledge 2001, pp. 25-60.

Jacques Derrida, ‘To Forgive: The Unforgivable and the Imprescriptible’, in: John D. Caputo, Mark Dooley en Michael Scanlon (eds.), *Questioning God*. Bloomington: Indiana University Press 2001, pp. 21-51.

Avishai Margalit, *Herinnering. Een ethiek voor vandaag*. Amsterdam: Sun 2006.

John Milbank, ‘Forgiveness and Incarnation’, in: John D. Caputo, Mark Dooley en Michael Scanlon (eds.), *Questioning God*. Bloomington: Indiana University Press 2001, pp. 92-128.

Paul van Tongeren, ‘Impossible forgiveness’, *Ethical Perspectives* 2008-3, pp. 369-379.

Paul van Tongeren, 'Thomas Aquinas on Forgiveness and Tolerance', in: Henk Schoot (ed.), *Tibi soli peccavi. Thomas Aquinas on Guilt and Forgiveness*. Leuven: Peeters 1996, pp. 59-74.

NOTEN

- 1 Zie ook de nota *Recht doen aan slachtoffers* van het ministerie van Veiligheid en Justitie van 22 februari 2013 (te verkrijgen via <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/slachtofferbeleid/rechten-voor-slachtoffers>).
- 2 De filosofische literatuur over vergeving is onafzienbaar. Ik noem een paar studies die ik geraadpleegd heb tijdens het schrijven van dit artikel: Paul van Tongeren, 'Impossible forgiveness', *Ethical Perspectives* 2008-3, pp. 369-379; Idem, 'Thomas Aquinas on Forgiveness and Tolerance', in: Henk Schoot (ed.), *Tibi soli peccavi. Thomas Aquinas on Guilt and Forgiveness*. Leuven: Peeters 1996, pp. 59-74; Jacques Derrida, 'On Forgiveness', in: Idem, *On Cosmopolitanism and Forgiveness*. Londen: Routledge 2001, pp. 25-60; Idem, 'To Forgive: The Unforgivable and the Imprescriptible', in: John D. Caputo, Mark Dooley en Michael Scanlon (eds.), *Questioning God*. Bloomington: Indiana University Press 2001, pp. 21-51; John Milbank, 'Forgiveness and Incarnation', in: Caputo, Dooley en Scanlon, *Questioning God*, pp. 92-128; Avishai Margalit, *Herinnering. Een ethiek voor vandaag*. Amsterdam: Sun 2006, in het bijzonder hiervan hfdst. 6 ('Vergeven en vergeten').
- 3 Margalit, *Herinnering*, p. 163.
- 4 Margalit, *Herinnering*, p. 160, wijst op het belang van wroeging als een manier om, voor dader en slachtoffer, een nieuwe verhouding tot het verleden mogelijk te maken: 'Hoewel het onmogelijk is om wat gedaan is ongedaan te maken [...] is het wel mogelijk om onze interpretatie van het verleden te herzien. Door wroeging te tonen plaatst de dader zich in een nieuw licht, een licht dat op het verleden

geworpen kan worden. Zijn vermogen om wroeging te voelen toont aan dat hij niet van nature slecht is, ook al was de daad die hij beging afschuwelijk.’

- 5 Gepubliceerd op de website van *HP/De Tijd* op 23 december 2009 (<http://www.hpdetijd.nl/2009-12-23/ronald-jan-heijn-schrijft-ferdi-elsas/>).
- 6 De uitdrukking ‘vergeving als kitsch’ werd gebruikt tijdens een avond over vergeving in debatcentrum De Balie, waar ook Ronald Jan Heijn sprak; zie het verslag van Aleid Truijens in *de Volkskrant* van 27 april 2011.
- 7 Over de onmogelijkheid van vergeving, zie: Van Tongeren, ‘Impossible forgiveness’, geïnspireerd door Derrida.
- 8 Na voltooiing van dit artikel ontdekte ik dat Edith Brugmans ook geschreven heeft over deze film *Dead Man Walking*; zie haar ‘Morele sensibiliteit en katholiek denken’, opgenomen in het bijzonder waardevolle, onder haar redactie verschenen boek *Cultuurfilosofie. Katholieke, reformatorische, humanistische, islamitische en joodse reflecties over onze cultuur*. Budel: Damon 2002, pp. 675-706. Zij schenkt in het bijzonder aandacht aan de persoon van zuster Helen Prejean, die de vergevende goedheid voor de veroordeelde erfahrbaar (of geloofbaar) maakt. Vgl. ook haar artikel ‘Het spijt me. Over de deugd van de hoop’, in: Rein Nauta (red.), *Excuus, pardon, vergeef me, het spijt me. Exercities in de excuuscultuur*. Nijmegen: Valkhof Pers 2001, pp. 79-89.
- 9 In Mt. 6, 14-15 wordt de bereidheid om anderen te vergeven als voorwaarde gesteld voor de vergeving door God: ‘Want als jullie anderen hun misstappen vergeven, zal jullie hemelse Vader ook jullie vergeven. Maar als je anderen niet vergeeft, zal jullie Vader jullie je misstappen evenmin vergeven.’ De gedachte is dat er geen mens is die geen vergeving nodig heeft. Dus vergeef anderen hun misstappen, vanuit het besef dat jij niet beter bent, dan stel je jezelf in een situatie waarin je door God vergeven kunt worden.
- 10 Komt pas dan de (on)mogelijkheid van een ‘zuivere’ vergeving in het vizier, onttrokken aan alle ‘economische’ en

voorwaardelijke transacties tussen mensen? Zie: Derrida, 'To Forgive: The Unforgivable and the Imprescriptible' en Milbank, 'Forgiveness and Incarnation'.

- 11 In de Bijbel bestaat berouw uit verschillende elementen: wroeging, belijdenis van zonden, vasten, gebed. Deze elementen spelen alle ook een rol bij Augustinus, vooral het vermorzelen van een hoogmoedig hart door berouwvol op je borst te slaan.
- 12 Zie voor Augustinus' worsteling om de wil als oorzaak van het (morele) kwaad te vatten: *Belijdenissen* VII, iii, 5 (vertaling Wijdeveld): 'En ik legde mij erop toe om te bevatten wat ik hoorde zeggen: dat de vrije keuze van de wil er de oorzaak van is dat wij kwaad bedrijven, en dat uw rechtvaardig oordeel er de oorzaak van is dat wij kwaad te lijden krijgen. En ik was niet bij machte die oorzakelijkheid duidelijk te zien.'
- 13 Over de 'nederigheid van Christus', zie: *Belijdenissen* VII, ix, 13 (vertaling Wijdeveld): '[...] hebt gij mij willen laten zien hoe gij aan de hovaardigen weerstaat, maar aan de nederigen genade geeft, en met hoeveel barmhartigheid gij aan de mensen de weg van de nederigheid hebt gewezen, doordat uw Woord vlees is geworden en onder de mensen heeft gewoond.' Zie in het bijzonder ook het artikel van Bert Blans, 'Incarnatie en de betekenis van nederigheid bij Augustinus', in: Gido Berns, Frans Maas en Stefan Waanders (red.), *Het lichaam van God. Metamorfozes van de incarnatie in de hedendaagse cultuur*. Budel: Damon 2005, pp. 55-82.
- 14 *Belijdenissen* IV, xv, 26 (vertaling Wijdeveld).
- 15 Ibidem, v, x, 18 (vertaling Wijdeveld).
- 16 Ibidem, IX, iv, 10 (vertaling Wijdeveld).
- 17 Voor de volgende beschrijving baseer ik me op het model dat gehanteerd wordt door de Stichting Slachtoffers & Daders. Zie ook het artikel in *Trouw* van 8 augustus 2009 'Vergeven is een bevrijding', van Albert de Haan (de oprichter van de Stichting Slachtoffers & Daders) en Hank Heijn-Engel (de weduwe van de vermoorde Gerrit

Jan Heijn). Zie verder ook: Hans Stolp, *De helende kracht van vergeving*. Deventer: Ankh-Hermes 2005 en Willem Glaudemans, *Het wonder van vergeving*. Deventer: Ankh-Hermes 2002. Dit is maar een enkele greep uit de immense literatuur over therapeutische (zelf)vergeving.